

HİCRÎ I. ASIRDA HADİS UYDURMA FAALİYETİ VE HADİS UYDURANLARIN TESPİTİ

Recep Emin GÜL*

E-mail: emingul08@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0976-650X>

Citation/©: Gül, R. E. (2020). Hicrî I. asırda hadis uydurma faaliyeti ve hadis uyduranların tespiti. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 10, 253-277.

Öz

Hadis tarihinde çokça tartışılan konulardan birisi de hadis uydurma faaliyetinin başlangıcıdır. Tüm görüşlerin ortak noktası ise hicrî birinci asırda birleşiyor olmalarıdır. Ne var ki konunun işlendiği kaynaklarda görüşleri destekleyecek rivayet ve râvî örneklerinin yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Söz konusu eksiklikten yola çıkan bu çalışma, hicrî birinci asırda hadis uyduran râvîleri ve rivayetlerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmış ve râvîler ricâl, tabakât ve cerh-ta'dîl eserlerinden, rivayetleri ise mevzû'ât literatürü ve *Kütüb-i Tis'a*'dan tespit edilmiştir. İnceleme sonrası hicrî birinci asırda hadis uydurma ihtimali bulunan on sekiz râvînin mevzû'ât literatüründe yetmiş beş, *Kütüb-i Tis'a*'da ise kırk dokuz rivayeti olduğu görülmüştür. Râvîlerin rivayet sayıları, yaşadıkları zaman dilimi, uydurdıkları rivayetlerin konuları göz önünde bulundurularak hadis uydurma faaliyetinin hicrî birinci asrın ilk yarısından önce başlamasının çok zayıf bir ihtimal olduğu tespit edilmiştir. İkinci ihtimal ise bu tarihten önce uydurulan rivayetlerin ve hadis uyduranların tespit edilemediğidir. Uydurulan rivayetlerden on beş tanesinin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkında olduğu ulaşılan diğer bir sonuçtur. Tespit edilen râvîlerin büyük çoğunluğunun Iraklı olması da hadis uydurma faaliyetinin Irak'ta başladığı yönündeki görüşü desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Râvî, Vaddâ, Mevzû hadis, Hicrî birinci asır.

* Dr. Öğr. Üyesi. Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis ABD.

HADITH FABRICATION MOVEMENT IN THE FIRST CENTURY OF HIJRI AND DETERMINATION OF INVENTORS

Abstract

One of the most controversial topics in the history of hadith is the beginning of hadith fabrication movement. The common point of all views is that they united in the first century in Hijri. However, there are very few examples of transmission and narrator to support the views in the sources where the subject is discussed. Based on this deficiency, this study aims to identify the inventors and their narrations in the first century of Hijri. The literature review method was used in the study, and the narrators were determined from the rijal works, biographical dictionaries of hadith transmitters and books of personality criticism, and their narrations were determined from book of forget hadith and The Nine Books. After the research, it was seen that eighteen narrators who had the possibility of fabricating hadiths in the first century of Hijri had seventy-five narrations in book of forget hadith, and forty-nine in The Nine Books. Considering the number of narrations of the narrators, the time period they lived, and the subjects of the narrations they fabricated, it was determined that it is a very weak possibility to start hadith fabrication movement before the first half of the first century of hijri. As a second possibility, the fabricated hadith and inventors before this date could not be detected. Another conclusion is that fifteen of the fabricated hadith are about Ali and Prophet's family. The fact that the majority of the identified narrators are from Iraq also supports the view that the hadith fabrication movement started in Iraq.

Keywords: Hadith, Narrator, Inventor, Fabricated hadith, The first century in Hijri.

Giriş

Hadis uydurma faaliyetinin başlangıcıyla ilgili görüşlere bakıldığında farklı kabuller karşımıza çıkmaktadır. Bazı âlimler sahâbenin de bu yanı sıra düşebileceğini belirterek hadis uydurma faaliyetinin Hz. Peygamber (sas) döneminde başladığını belirtirken¹ (İbn Hazm, 1403, s. 84; Ebû Reyye, t.y., ss. 38-39; Emin, 1955, ss. 216-224; Cihan, 1997, ss. 37-39) genel kanaat hadis uydurma faaliyetinin İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) ifadesiyle (Müslim, 2008, s. 14) *fitne* döneminin başlangıcı kabul edilen Hz. Osman'ın şehit edilmesi veya Cemel (h. 36) ve Sıffîn (h. 37) savaşlarından sonra hicri kırklı yıllarda başladığı yönündedir (Dümeynî, 1404, s. 30; Ebû Gudde, 1984, s. 19; Ebû Zehv, 1984, s. 114; Hatîb, 1988a, s. 187; İdlîbî, 1983, s. 40; Kâsımî, t.y., s. 199; Koçyiğit, 1988, s. 68).

¹ Sahâbe döneminde yalanla ilgili geniş bilgi için bkz. Erul, (1999, s. 458).

Hadis uydurma faaliyetinin başlangıcıyla ilgili uzunca tartışmalar olmakla birlikte² bu çalışmada aynı rivayetleri ve bilgileri tekrar etmeyecek, genel olarak hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı kabul edilen hicrî birinci asırda hadis uydurduğu söylenen râvîleri ve rivayetlerini tespit etmeye çalışacağız. Zira hadis uydurma faaliyetinin başlangıcıyla ilgili yapılan yorumlarda sadece uydurma rivayetler örnek olarak verilmekte, rivayeti uyduranın yaşadığı tarihe değinilmemektedir (Hatîb, 1988a, s. 193; İdlîbî, 1983, s. 40; Kâsımî, t.y., s. 200).

Bir Râfîzî'nin: "*Bir konu üzerinde birleşip de o şey hoşumuza gittiğinde onu hadisleştirdik*" ifadesi nakledilirken ne bu Râfîzî'nin ismi ne de uydurdukları rivayetlere dair bir örnek zikredilmektedir (Hatîb, 1988b, s. 197). Yine birçok âlim tarafından Şia'nın ortaya çıkış tarihi ve hadis uydurma faaliyetini başlatmaları hicrî ilk asrın ortalarına kadar götürüldüğü halde verilen örneklerde rivayeti uyduranların geç dönemde yaşamış kişiler olduğu görülmektedir (Fellâte, 1981, ss. 237-254; Cihan, 1997, ss. 132-138).³

Emevî iktidarının asabiyetçi tutumu neticesinde hadis uydurma faaliyetinin gerçekleştiği görüşünü (Hatîb, 1988b, ss. 208-209; Bağcı, 2000, ss. 105-131) destekleyebilmek için de Emevî iktidarının son bulduğu hicrî 130 yılından önce yaşamış ve söz konusu olaylar çerçevesinde hadis uydurmuş râvîleri tespit etmek gerekir ki iddianın dile getirildiği eserlerde böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Hicrî birinci asrın sonlarına doğru ortaya çıkan Kaderiyye ve Cebriyye mezheplerine mensup kişilerin mezhepleri lehine veya karşı grubun aleyhine hadis uydurduğu söylenirken de örnek metinler vermekle yetinildiği, hadisleri uyduran râvîlerin yaşadıkları döneme herhangi bir atıfta bulunulmadığı görülmektedir (Fellâte, 1981, ss. 254-258; Koçyiğit, 1967, s. 68; Cihan, 1997, ss. 80-85; Bağcı, 2000, ss. 117-118).

Bu çalışmanın temellerini attığımız doktora çalışmamızda benzer bir girişimde bulunmuş, çalışmanın sınırlarını aşmamak amacıyla sadece râvîleri tespit etmekle yetinmiştik (Gül, 2019, ss. 114-115). Bu çalışmada ise daha detaylı bir literatür taramasıyla öncelikle hicrî birinci asırda hadis uyduran, ardından bu râvîlerin mevzû'ât literatüründeki ve muteber hadis kitapları kabul edilmeleri nedeniyle *Kütüb-i Tis'a'*daki rivayetleri tespit edilecektir. Hicrî birinci asırda hadis uyduran râvîleri tespit edebilmek için en geç hicrî yüz elli yılında vefat eden ve ricâl, tabakât ve cerh-ta'dîl kitaplarında yapılan tarama neticesinde hadis uydurduğu en ağır cerh lafızlarıyla⁴ ifade edilen râvîler çalışmaya dahil edilecektir. İkinci aşama olarak tespit edilen râvîlerin rivayetleri konuları bakımından incelenecektir.

² Konu hakkında farklı görüş sahipleri tarafından kullanılan delilleri detaylıca görmek için bkz. Fellâte, (1981, s. 180); Kandemir, (2012, ss. 19-27); Yıldırım, (2013, ss. 24-51); Aşıkutlu, (2005, ss. 5-26).

³ İstisna olarak Kandemir, hicrî birinci asırda yaşamış iki râvînin hadis uydurduklarını zikretmektedir. Ancak mevzû'ât literatüründe yaptığımız taramada isimleri verilen iki râvînin herhangi bir rivayetine rastlanmamıştır (Kandemir, 2012, s. 49, 172. ve 174. dipnotlar).

⁴ Cerh mertebeleri ve lafızları hakkında geniş bilgi için bkz. Gül, (2015).

Böylece hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı belirlenirken öne sürülen Râfîzîlik, Emevî taraftarlığı, mezhep taassubu gibi hadis uydurma sebeplerinin uydurma rivayetlere ne derece yansıdığı görülebilecektir. Son olarak söz konusu râvîlerin muteber hadis kaynaklarında yer alan rivayetleri de genel olarak konuları bakımından incelemeye tabi tutulacaktır.

1. Hicrî I. Asırda Hadis Uyduran Râvîlerin Tespiti

Çalışmada ilk olarak temel ricâl, tabakât ve cerh-ta'dîl eserlerinden yola çıkılarak hicrî birinci asırda hadis uyduran râvîler tespit edilecektir. Yukarıda geçtiği üzere bu râvîlerin tespiti hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı olarak gösterilen hicrî birinci asırda uydurulan ilk rivayetleri tespit edebilmek adına önemlidir. Her ne kadar hadis uydurduğu bilinen râvîlerin rivayetleri alınmayıp sahih hadislerle yönelim olsa da (Özçelik, 2004, s. 201), hadis uyduranların rivayetlerinin de tanınması nedeniyle nakledildiği bir vakıdır. Mevzû'ât literatürünün ortaya çıkışı da aynı sebebe dayanmaktadır.

Yapılan literatür taraması sonucunda hicrî birinci asırda hadis uydurma ihtimali bulunan toplam on sekiz isim tespit edilmiştir.⁵ Râvîlerin çoğunun ölüm tarihi -yaklaşık da olsa- tespit edilmişken üç ismin ölüm tarihi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Bu râvîler de gerek sahâbeden hadis naklettiklerinin bildirilmesi gerekse senet içindeki konumları dikkate alınarak çalışmaya dâhil edilmiştir.

1.1. Hâris b. Abdullah el-A'ver (ö. 65/684)

Mevzû'ât literatüründe ve *Kütüb-i Tis'a'da* dokuzar rivayeti bulunan Kûfeli Hâris b. Abdullah daha çok Hâris el-A'ver olarak bilinmektedir. Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Ali gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. Şa'bî hadis uyduranlardan biri olduğunu söylerken (Buhârî, 1986a, s. 273) Nesâî, "leyse bi'l-kavî" lafızıyla cerh etmiştir (Nesâî, 1985, s. 164). Ali b. el-Medîni ve Müslim de "kezzâb" olarak nitelemiştir (Müslim, 2008, s. 14; İbn Ebî Hâtim, 1952a, ss. 78-79; İbn Adî, 1988a, s. 185). Zehebî tâbiûn neslinin büyük âlimlerinden olduğunu ancak birçok âlimin kendisini hadis uydurmakla itham ettiğini bildirmiş, Dârekutnî ise zayıf olduğunu söylemiştir (Zehebî, 2009a, s. 141). Mizzî, Abdurrahman b. Mehdî'nin de Hâris'in hadislerini terk ettiğini, diğer birçok âlimin Hâris için "kezzâb" lafzını kullandıklarını aktarmaktadır. Ebû Zür'a ise "lâ yühaccü bihî" lafzıyla onu cerh etmiştir (Mizzî, 1980a, ss. 244-250). İbn Hibbân da Şia'nın gulatından olduğunu

⁵ Doktora çalışmasında bu rakam on yedi olarak tespit edilmişti (Gül, 2019, ss. 114-115). Ancak râvîlerin gerek cerh-ta'dîl durumlarında gerekse naklettikleri rivayetlerde yapılan inceleme neticesinde İsmail b. Abdurrahman (ö. 127/744), Bürd b. Sinân (ö. 135/752), Bişr b. Harb (ö. 130/747) ve Abdullah b. Yezîd (150/767) uydurma literatüründe rivayetlerinin olmaması, Abbâd b. Abdissamed (ö. 170/787) ise hicrî 150/767 yılından sonra vefat etmesi nedeniyle çalışma kapsamından çıkarılmışlardır. Ancak bu isimler dışında çalışmaya altı yeni isim eklenmiştir.

belirtirerek Hâris'i "vâhiyen fi'l-hadîs" lafzıyla cerh etmiştir (İbn Hibbân, 1992a, s. 222). Hakkındaki cerh ifadelerinden anlaşılacağı üzere Hâris el-A'ver, hadis uyduran bir râvidir.

1.2. Mînâ b. Ebî Mînâ (ö. I. Asır)

Mevzû'ât literatüründe bir, *Kütüb-i Tis'a* içerisinde ise üç rivayeti bulunan Mînâ b. Ebî Mînâ'nın ölüm tarihi net olarak bilinmemekle birlikte hicrî birinci asırda öldüğü aktarılmaktadır. Abdullah b. Mes'ûd, Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman, Hz. Aişe, Hz. Ali ve Ebu Hureyre'den rivayetleri vardır (Mizzî, 1980b, s. 245). Nesâî ve Cüzcânî, mezhebi nedeniyle hadis âlimlerinin onun hadislerini terk ettiğini bildirmektedir. Sahâbeye nakletmedikleri hadisleri isnad ettiği ve hadis uydurduğu ifade edilmiştir. Mînâ hakkında Ebû Zür'a "leyse bi'l-kavî" değerlendirmesinde bulunmuştur (İbn Hacer, t.y., s. 201; Zehebî, 2009b, s. 691). Ebû Hâtim "münkerü'l-hadîs" ve "kezzâb" lafızlarıyla; İbn Ma'în ise "leyse bi sika" lafzıyla cerh etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952b, s. 395). İbn Hibbân ise *Sikât* adlı eserinde ismini zikrederek onu tevsîk etmiştir (İbn Hibbân, 1975a, s. 455). Her ne kadar bazı âlimler hafif cerh etmiş olsalar da Mînâ'nın hadis uyduran bir râvî olduğunu kabul etmek mümkündür.

1.3. Esbağ b. Nübâte (ö. 110/728'den önce)

Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Esbağ'ın Kûfeli bir tâbiî olduğu söylenmiştir. Hz. Ali, Hz. Ömer, Hz. Hasan, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Ammâr b. Yâsir'den rivayetleri bulunmaktadır. Esbağ'ı güvenilir kabul eden tek âlimin İclî olduğu görülmektedir. O, Esbağ için "Kufeli sika bir tâbiîdir" demiştir (İclî, 1985, s. 233). Diğer âlimler ise Esbağ hakkında olumsuz görüş bildirmiş, ağır lafızlarla cerh etmişlerdir. Nesâî, onun hakkında "münkerü'l-hadîs" lafzını kullanmıştır (Nesâî, 1985, s. 156). Yahyâ b. Ma'în "leyse bi şey" ve "leyse bi sika" lafızlarıyla, Ebû Hâtim ise "leyyinü'l-hadîs" lafzıyla Esbağ'ı tenkit etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952c, s. 319). Ebû Bekir b. Ayyâş Esbağ için "kezzâb" nitelemesini yaparken, Dârekutnî "münkerü'l-hadîs" tabirini kullanmaktadır (İbn Hibbân, 1992a, s. 173; Mizzî, 1980c, s. 308; Zehebî, 1995a, s. 271). Âlimlerin cerhinden hareketle Esbağ'ın hadis uyduran bir râvî olduğunu söylemek mümkündür. Esbağ'ın mevzû'ât literatüründe on üç, *Kütüb-i Tis'a*'da ise bir rivayeti bulunmaktadır.

1.4. Cümeyr' b. Umeyr (ö. 110/728)

Abdullah b. Ömer ve Hz. Aişe gibi sâhâbîlerden rivayetleri olan ve *Kütüb-i Tis'a* içerisinde on üç rivayeti bulunan Cümeyr' b. Umeyr'in mevzû'ât literatüründe ise sadece bir rivayetine rastlanmaktadır. Şif olduğu belirtilen ve güvenilirliği hakkında farklı görüşlerin bulunduğu Cümeyr', İbn Ebî Hâtim tarafından "mahalluhü's-sıdk" ve "sâlihu'l-hadîs" lafızlarıyla ta'dîl etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952c, s. 532). Buhârî ise hakkında "fihi nazar"

lafzını kullanarak ağır bir şekilde⁶ cerh etmiştir (Buhârî, 1986a, s. 242). Cümeý' hakkındaki ta'dîl ifadeleriyle birlikte cerh ifadeleri de bulunmaktadır. İbn Hibbân Râfızî olduğunu ve hadis uydurduğunu belirtirken (İbn Hibbân, 1992a, s. 218); Cümeý' aynı zamanda "insanların en yalancısı" olarak da nitelenmiştir (Zehebî, 1995a, s. 421). Görüldüğü üzere Cümeý' de ilk asırda hadis uyduran râvîler arasında yer almaktadır.

1.5. Musa b. Kays (ö. 120/737'den önce)

Güvenilirliği hakkında farklı görüşlerin olduğu diğer bir râvî de Kûfeli Musa b. Kays'tır. Ölüm tarihi net olmayan Musa'nın hicrî 120'den önce öldüğü kabul edilmektedir. İbn Hibbân Musa'yı *Sikât*'ında zikretmiştir (İbn Hibbân, 1975b, s. 455). Yahyâ b. Ma'în Musa hakkında 'sika' derken, Ebû Hâtim ise "lâ be'se bih" nitelemesini yapmıştır (İbn Ebî Hâtim, 1952b, s. 158). Ahmed b. Hanbel de "onun sadece iyi olduğunu biliyorum" yorumunda bulunmuştur (Mizzî, 1980b, s. 134). Musa hakkındaki ta'dîl ifadelerine mukabil Ukaylî münker hadisler naklettiğini ve Râfızîler'in gulatından olduğunu söylemiştir (İbnü'l-Cevzî, 1406a, s. 148; Zehebî, 2009b, s. 686). Hakkındaki ta'dîl ifadelerinin yanında kendisini hadis uydurmakla itham edenlerin varlığı dikkate alındığında Musa'yı da hadis uyduranlar arasında zikretmek mümkündür. Musa'nın mevzû'ât literatüründe ve *Kütüb-i Tis'a*'da birer rivayeti bulunmaktadır.

1.6. Muğîre b. Saîd (ö. 119/737)

Şia'nın aşırı gruplarından Gâliyye/Muğîriyye'nin kurucusu kabul edilen Muğîre'nin kimliği hakkında bazı şüpheler bulunmakla birlikte kaynaklarda hakkında birçok bilgi bulunmaktadır. Muğîre, teberri⁷ görüşünü ilk savunan ve ayetleri gnostik olarak yorumlayan ilk kişi kabul edilmektedir (Tucker, 1982, s. 203; Öz, 1996, ss. 333-337). Cerh-ta'dîl âlimleri de Şiîliğiyle meşhur olan Muğîre'yi en sert lafızlarla cerh etmişlerdir. İbn Ebî Hâtim, İbrahim en-Nehaî'den Muğîre'nin "kezzâb" olduğunu aktarmıştır (İbn Ebî Hâtim, 1952b, s. 23). Muğîre'nin hadis uydurduğunu söyleyenlerden birisi de İbn Hibbân'dır (İbn Hibbân, 1992b, ss. 7-8). Zehebî de Râfızî olduğunu belirterek onun için "kezzâb" lafzını kullanmıştır. Cüzcânî, Muğîre'nin peygamberlik iddiası üzerine öldürüldüğünü bildirmiştir. Onun Hz. Ali taraftarlığı, ayetleri gnostik şekilde yorumlamasına sebep olmuş ve o, Hz. Ali'nin ölülere diriltebileceğini iddia etmiştir. (Zehebî, 1995b, ss. 160-162; İbn Adî, 1988b, s. 352). Hakkındaki cerh ifadelerinden hareketle Muğîre'nin de ilk asırda hadis uyduranlar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Muğîre'nin mevzû'ât literatüründe bir rivayeti varken *Kütüb-i Tis'a*'da rivayeti bulunmamaktadır.

⁶ Buhârî'nin hakkında "fihî nazar" lafzını kullandığı kişileri ağır bir şekilde cerh ettiği belirtilmiştir (Leknevî, 2000, s. 388).

⁷ Teberri, İmâmiyye Şiası'nın siyasî hâkimiyet konusunda kendileri gibi düşünenlerle ilişkiyi kesmesi anlamında bir terimdir (Öz, 2011, s. 214).

1.7. Ebû Sâlih Bâzâm (ö. 120/737)

Kaynaklarda “Ebû Sâlih Bâzân” veya “Bâzâm Ebû Sâlih” olarak da geçen Kûfeli Ebû Sâlih, Ümmü Hânî'nin azatlı kölesi olarak bilinmektedir. İsmi Bâzâm b. Sâlih'tir. İkrime, Hz. Ali, İbn Abbâs ve Ebû Hureyre'den rivayetleri bulunmaktadır (Mizzî, 1980d, s. 6). Ebû Sâlih hakkında cerh-ta'dîl âlimleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân hadislerini terk eden kimseyi bilmediğini söylemiştir. Yahyâ b. Ma'în onun hakkında ta'dîl anlamında “leyse bihî be's” lafzını kullanırken, Ebû Hâtim ise hadislerinin yazılabileceğini ancak hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini söylemiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952c, ss. 431-432). Nesâî de ağır bir cerh lafzı kullanmamış ve onu “zayıf” lafzıyla cerh etmiştir (Nesâî, 1985, s. 158). İbn Hibbân kendisinden hadis almadığı halde Abdullah b. Abbâs'tan hadis naklettiğini söylemiştir (İbn Hibbân, 1992a, s. 71). Hakkındaki bu hafif cerh ifadelerine mukabil Ebû Sâlih'i ağır lafızlarla cerh eden âlimler de bulunmaktadır. Buhârî, Abdurrahman b. Mehdî'nin onun hadislerini terk ettiğini aktarmıştır (Buhârî, 1986a, s. 144). Zehebî de, Ebû Sâlih'in hadis uydurduğu bilgisini vermektedir (Zehebî, 1995a, s. 296). İbn Adî'nin aktardığı bir bilgiye göre Ebû Sâlih, çağdaşı ve arkadaşı olan Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'ye (ö. 146/763) aktardığı hadislerin tamamının uydurma olduğunu itiraf etmiştir (İbn Adî, 1988a, s. 69). Her ne kadar hakkında bazı ta'dîl ifadeleri olsa da hadis uydurduğunun söylenmesi Ebû Sâlih'in de birinci asırda hadis uyduranlardan olduğu söylenebilir. Mevzû'ât literatüründe dört rivayeti bulunan Ebû Sâlih'in *Kütüb-i Tis'a*'da rivayeti yoktur.

1.8. Câbir b. Yezîd el-Cu'fî (ö. 128/746)

Kaynaklarda daha çok Câbir el-Cu'fî olarak geçen Kûfeli Câbir, Atâ b. Ebî Rabâh, Tâvûs b. Keysân, Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsile, İkrime ve Âmir b. Şurâhîl'den hadis rivayet etmiş, kendisinden ise Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc gibi âlimler hadis almıştır. Güvenilirliği konusunda cerh-ta'dîl âlimleri ihtilafa düşmüştür. Süfyân es-Sevrî Câbir'in “haddesenâ” ve “ehberanâ” lafızlarıyla naklettiklerinin güvenilir olduğunu ifade etmiş, hatta Şu'be b. el-Haccâc'a “Eğer Câbir el-Cu'fî'yi tenkit edecek olursan ben de seni tenkit ederim” demiştir. Şu'be ise Câbir hakkında “sadûkun fi'l-hadîs” nitelemesini yapmıştır (İbn Ebî Hâtim, 1952c, ss. 497-498; Mizzi, 1980d, ss. 465-471). Vekî' b. Cerrhâh da Câbir'i güvenilir kabul eden âlimler arasındadır (Zehebî, 2009a, s. 126). Hakkındaki bu olumlu ifadelerle birlikte Câbir'i çok ağır lafızlarla cerh eden âlimler de olmuştur. Sa'îd b. Cübeyr, Şa'bî, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Leys b. Ebî Süleym onu “kezzâb” olarak nitelemiştir. Ebû Hanîfe de onun hakkında “ondan daha yalancısını görmedim” demiştir. Yahyâ b. Sa'îd ve Abdurrahman b. Mehdî ise Câbir'in hadislerini terk etmişlerdir (Buhârî, 1986a, s. 210; İbn Adî, 1988a, ss. 113-114; Zehebî, 1995a, ss. 379-384). Nesâî, onun hakkında “metrûk” lafzını kullanmıştır (Nesâî, 1985, s. 163). Ahmed b. Hanbel ise Câbir'in hadisleri nedeniyle değil, görüşü nedeniyle cerh edildiğini söylemiştir (İbnü'l-Cevzî, 1406b, s. 164). Hakkında kullanılan diğer cerh ifadeleri ise “la yühteccü bihî” ve “leyyin” lafızlarıdır. Bu tenkitlerle birlikte Câbir'in

insanlara nakletmediği elli bin hadis olduğunu iddia ettiği ve rec'ate⁸ inandığı nakledilmektedir. Şia'nın muteber hadis kaynaklarından Küleynî'nin *el-Kâff*'inde Câbir'in çok sayıda rivayeti bulunmaktadır (İbn Adî, 1988a, ss. 113-120; Zehebî, 2009a, s. 126; Fiğlalı, 1992, s. 532).⁹ Özellikle Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinden ve mezhebine dair kaynaklardaki söylemlerden anlaşıldığı üzere Câbir'in cerh edilmesinin temel nedeni Şîi kabul edilmesidir. Hadis rivayeti konusunda başta Süfyân es-Sevrî olmak üzere bazı âlimler kendisine güvenmektedirler. Bununla birlikte Câbir'in mevzû'ât literatüründe beş, *Kütüb-i Tis'a'* da ise dokuz rivayetinin bulunduğu görülmektedir.

1.9. Nüfey' b. Hâris (ö. 130/747'den önce)

Künyesi Ebû Dâvûd el-A'mâ olan Nüfey'in Zeyd b. Erkam, Berâ b. Âzib, Enes b. Mâlik ve Büreyde el-Eslemî'den hadisleri bulunmaktadır. Buhârî, onun hakkında "tekellemü fihi" demiştir (Buhârî, 1986b, s. 114). Yahyâ b. Ma'în "leyse bi şey" lafzıyla, Amr b. Ali "metrûkü'l-hadîs" lafzıyla, Abdurrahman b. Mehdî "münkerü'l-hadîs" lafzıyla cerh etmişlerdir (İbn Ebî Hâtim, 1952b, ss. 489-490; Mizzî, 1980e, s. 11). Ukaylî, Rafizîlerin gulatından olduğunu (Zehebî, 1995b, s. 272), Ebû Nuaym el-İsfahânî ise münker hadisler naklettiğini belirtmiştir (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1984, s. 152). İbn Adî de benzer ifadeleri naklettikten sonra onun Hz. Ali'nin Kûfe'deki aşırı taraftarlarından olduğunu belirtmiştir (İbn Adî, 1988c, ss. 59-60). Anlaşıldığı kadarıyla Nüfey'in cerh edilmesinin temel sebebi Ali taraftarı olmasıdır. Nüfey'in mevzû'ât literatüründe ve *Kütüb-i Tis'a'* da birer rivayeti bulunmaktadır.

1.10. Umâre b. Cüveyn (ö. 134/751)

Ebû Dâvûd künyesiyle meşhur olan ve Abdullah b. Ömer ve Ebû Sa'îd el-Hudrî gibi sahâbîlerden rivayeti bulunan Basralı Umâre, cerh-ta'dîl âlimleri tarafından genellikle ağır lafızlarla cerh edilmiştir. Buhârî, Yahya b. Sa'îd el-Kattân'ın Umâre'nin hadislerini terk ettiğini bildirmiştir (Buhârî, 1986c, s. 499). Nesaî, onun hakkında "metrûkü'l-hadîs" derken (Nesaî, 1985, s. 224), Cüzcânî onu "kezzâb" olarak nitelemiş, Zehebî ise "lebenün murrün" olarak tavsif etmiştir (Zehebî, 1995c, s. 173). Hakkında "kezzâb" lafzını kullanan âlimlerden bir diğeri de Hammâd b. Zeyd'dir (İbn Ebî Hâtim, 1952d, s. 363; Mizzî, 1980f, s. 232). Görüldüğü üzere Umâre ağır lafızlarla cerh edilmiş bir râvidir. Mevzû'ât literatüründe altı, *Kütüb-i Tis'a'* da beş rivayeti bulunmaktadır.

1.11. Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)

İbn Bâb künyesiyle meşhur olan Amr b. Ubeyd, Hasan Basrî'nin öğrencileri arasında kabul edilmiştir. Vâsıl b. Atâ ile yakın arkadaş olan Amr, Mutezile'nin kurucularından kabul edilir.

⁸ Rec'at, Bazı Şîi gruplarına göre imamın ölümden veya gaybete girmesinden sonra zuhuru, İsnâaşeriyye Şîası'na göre ise kıyametin kopmasından önce imamların ve onlara zulmedenlerin yeniden dünyaya dönmesi anlamına gelmektedir (Üzüm, 2007, s. 504).

⁹ Câbir'in rivayetlerine örnek olarak bkz. Küleynî, (2007, ss. 70, 123, 175, 181, 209, 212, 218).

Zühd ve takvasıyla meşhur olan Amr, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ali b. Âsım ve Abdülvehhâb es-Sekâfî gibi önemli âlimler yetiştirmiştir (İlhan, 1991, s. 93). Amr hakkında cerh-ta'dîl âlimlerinin genelde olumsuz ifadeler kullandıkları görülür. Buhârî, onu "kezzâb" lafzıyla (Buhârî, 1986d, s. 352), Nesâî ise "metrûkû'l-hadîs" lafzıyla cerh etmiştir (Nesâî, 1985, s. 219). Yahyâ b. Ma'în, Amr hakkında "leyse bi şey" lafzını kullanırken Ebû Hâtim de "metrûkû'l-hadîs" nitelemesini yapmıştır. Eyyûb es-Sahtiyânî ve diğer bazı âlimler tarafından hadis uydurduğu ve Hasan Basrî'ye ait olmayan hadisleri ona nispet ettiği söylenmiştir. Bununla birlikte Kaderiyye'ye mensup olduğu ve insanları görüşüne çağırıldığı ifade edilmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952d, ss. 256-257; Mizzî, 1980g, ss. 123-125; Zehebî, 1995c, s. 273; İbn Adî, 1988d, ss. 96-98). İbn Hibbân ise Hasan Basrî'nin öğrencisi olduğunu, ancak Vâsıl'la birlikte ondan ayrılarak Mutezilî düşüncüyü benimsediğini bildirmektedir. Amr'ın insanları kendi düşüncesine çağırıldığını ve bunu yaparken de bilerek olmasa da yanlışlıkla hadis uydurduğunu söylemektedir (İbn Hibbân, 1992c, ss. 69-70). Hakkında kullanılan cerh ifadelerine bakıldığında Amr'ın Mutezilî görüşü benimsemesi ve özellikle kaderle ilgili düşüncelerinden dolayı tenkit edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte mevzû'ât literatüründe iki, *Kütüb-i Tis'â*'da ise bir rivayeti bulunmaktadır.

1.12. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763)

Meşhur bir müfessir ve neseb âlimi olan Muhammed b. Sâib, Kelbî nisbesiyle meşhur olmuştur. Hicrî 66 yılından önce doğduğu aktarılmaktadır (Cerrahoğlu, 2002, s. 205; Karataş, 2019, s. 2). Ebû Sâlih Bâzâm ve Esbâğ b. Nübâte gibi uydurmacı kabul edilen kişilerden ve Şa'bî'den hadis rivayet etmiştir. Günümüze ulaşmayan ancak zamanında meşhur olan tefsiri, birçok âlim tarafından makbul görülmemiştir. Cerh-ta'dîl âlimleri genellikle Kelbî'yi ağır lafızlarla cerh etmişlerdir. Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân Kelbî'yi terk etmiş (Buhârî, 1986e, s. 101), Abdurrahman b. Mehdî ise âlimlerin Kelbî'yi terk etme hususunda görüş birliğinde olduklarını söylemiş ve onu "zâhibü'l-hadîs" lafzıyla cerh etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952e, s. 270; Mizzî, 1980h, ss. 246-252; Zehebî, 1995c, ss. 556-559). Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Sâlih Bâzâm'dan uydurma haberler aktardığını söylemiş (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1984, s. 138), Nesâî ise Kelbî'yi "metrûkû'l-hadîs" lafzıyla cerh etmiştir (Nesâî, 1985, s. 231). İbn Hibbân da Abdullah b. Sebe'nin taraftarlarından olduğunu ve Hz. Ali'nin ölmediği görüşünü savunduğunu bildirmiştir (İbn Hibbân, 1992c, ss. 253-255; Karataş, 2019, s. 4). Kelbî hakkındaki bu olumsuz ifadeler hadis âlimlerinin rivayetlerine temkinli yaklaşmasına sebep olmuştur. Mevzû'ât literatüründe Kelbî'nin on rivayeti yer alırken *Kütüb-i Tis'â*'da bir rivayeti bulunmaktadır.

1.13. Yahyâ b. Ebî Üneyse (ö. 146/763)

Ebû Zeyd el-Cezerî olarak tanınan Yahyâ, meşhur tebe'u't-tâbiîn âlimlerinden Zeyb b. Ebî Üneyse'nin (ö. 125/743) kardeşidir. İbn Arûbe Yahyâ'nın Zeyd'den büyük olduğunu söylemiştir. Zührî ve Amr b. Şuayb gibi isimlerden rivayetleri vardır (İbn Adî, 1988c, s. 186). Cerh-ta'dîl âlimleri Yahyâ hakkında genellikle olumsuz görüş bildirmişlerdir. Kardeşi Zeyd

dahi ondan hadis rivayet edilmemesi gerektiğini söylemiş, kardeşini “kezzâb” olarak nitelmiştir. Hadis ehlinin onun hadislerinin terk edilmesi gerektiği konusunda görüş birliğinde olduğu aktarılırken, Ahmed b. Hanbel de hadislerinin yazılamayacağını söylemiştir. Yahyâ b. Ma’în onu “da’îf, leyse hadîsühü bişey’in” lafzıyla, Ebû Hâtim de “da’îfü’l-hadîs” lafzıyla cerh etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952f, ss. 129-130; Mizzî, 1980i, ss. 223-228; Zehebî, 1995b, ss. 364-365). Nesâî, Yahyâ için “metrûkû’l-hadîs” lafzını kullanırken (Nesâî, 1985, s. 250) Ebû Nuaym el-İsfahânî onu “fîhi da’fun” lafzıyla cerh etmiştir (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1984, s. 162). İbn Hibbân senetlerde değişiklik yaptığını ve mürsel rivayetleri merfû’ olarak naklettiğini, onun hadisleriyle ihticâc etmenin caiz olmadığını söylemiştir (İbn Hibbân, 1992b, s. 110). İbn Adî ise zayıflığına rağmen bazı hadislerinin mütâbî’i olması nedeniyle hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir (İbn Adî, 1988c, s. 190). Yahyâ’nın mevzû’ât literatüründe üç, *Kütüb-i Tis’a*’da ise bir rivayeti bulunmaktadır.

1.14. Abdullah b. Ziyâd (ö. 150/767’den önce)

İbn Sem’ân nisbesiyle ve Ebû Abdurrahman künyesiyle meşhur olan Abdullah, Hz. Peygamber’in eşlerinden Ümmü Seleme’nin azatlı kölesidir. Nâfi, Zührî, Süleyman b. Habîb gibi kişilerden hadis rivayet etmiştir. Hakkında hafif cerh ifadeleri olduğu gibi kendisini ağır bir şekilde tenkit eden âlimler de bulunmaktadır. Yahyâ b. Ma’în ağır bir cerh lafzı kullanmadan onun hakkında “da’îf, leyse bi şey” demiştir. Nesâî, onu “metrûkû’l-hadîs” lafzıyla cerh etmiştir (Nesâî, 1985, s. 202). Buhârî de kendisini “seketû anh” lafzıyla ağır bir şekilde¹⁰ cerh etmiştir (Buhârî, 1986f, s. 96). Mâlik b. Enes, onun hakkında “kezzâb”, Ahmed b. Hanbel “metrûkû’l-hadîs” derken, İbrahim b. Sa’d ise onu yalancılıkla itham etmiştir. Abdullah’ın Mücâhid’den hadis aldığını söylemesi üzerine İbn İshâk: “Yalan söylüyor, ben ondan büyük olduğum halde Mücâhid’i görmedim” demiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952g, ss. 60-62; Mizzî, 1980j, ss. 526-532; İbn Adî, 1988e, ss. 125-126). İbn Hibbân da duymadığı kişilerden hadis naklettiğini ve Abdullah’ın terk edilmesi gerektiğini söylemiştir (İbn Hibbân, 1992c, s. 7). Âlimlerin cerh ifadeleri doğrultusunda Abdullah’ın hadis uyduran bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Mevzû’ât literatüründe on rivayeti bulunan Abdullah’ın *Kütüb-i Tis’a*’da rivayeti yoktur.

1.15. Hâlid b. Ubeyd (ö. 150/767)

Ebû İsmâ künyesiyle bilinen Hâlid b. Ubeyd aslen Basralı olmakla birlikte Merv’de yaşamıştır. Enes b. Mâlik, Abdullah b. Büreyde, Ebû Hureyre ve Hasan Basrî’den hadis nakletmiştir. Buhârî “fî hadîsihî nazar” lafzıyla Hâlid’i cerh etmiştir (Buhârî, 1986g, s. 161). İbn Hibbân, Enes b. Mâlik’ten uydurma bir nüsha naklettiğini, hadislerinin yazılamayacağı belirtmiştir (İbn Hibbân, 1992a, s. 279). İbn Adî ise hadislerinin çok zayıf olmadığını

¹⁰ Buhârî’nin hakkında “seketû anh” lafzını kullandığı kişileri ağır bir şekilde cerh ettiği belirtilmiştir (Leknevî, 2000, s. 388).

söylemektedir (İbn Adî, 1988f, s. 125). Hâkim de Enes'ten mevzû' hadisler aktardığını ifade etmiştir (Mizzî, 1980k, s. 125; Zehebî, 1995a, s. 634). Genelde ağır olmayan lafızlarla cerh edilse de hadis uydurduğuna dair cerh lafızları Hâlid'in de uydurmacı olarak kabul edilmesini gerektirmektedir. Mevzû'ât literatüründe üç rivayeti bulunan Hâlid'in *Kütüb-i Tis'a'* da ise iki rivayeti bulunmaktadır.

1.16. Dâvûd b. Affân (ö. ?)

Horasan'da yaşadığı aktarılan Dâvûd b. Affân'ın ölüm tarihi hakkında net bir bilgi yoktur. Ebû Nuaym el-İsfahânî Enes b. Mâlik'ten amellerin faziletlerine dair ve Mu'âviye'den de bazı uydurma hadisler aktardığını söylemektedir (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1984, s. 78). İbn Hibbân da benzer şekilde Dâvûd'un Enes b. Mâlik'i duymadığı halde ondan hadis aldığını iddia ettiğini ve ona uydurma bir hadis cüzü nispet ettiğini belirtmiştir (İbn Hibbân, 1992a, s. 292). Dâvûd'un hadislerinin sadece yermek amacıyla yazılabileceği, delil olarak kullanılamayacağı ifade edilmiştir (İbn Hacer, 1986a, s. 421; Zehebî, 1995d, s. 12). Dâvûd'un mevzû'ât literatüründe iki rivayeti varken *Kütüb-i Tis'a'* da rivayeti bulunmamaktadır.

1.17. Kays b. Mîná' (ö. ?)

Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Kûfeli Kays b. Mina'nın ölüm tarihi de bilinmemektedir. Hz. Ali ve Selmân el-Fârisî'den rivayeti vardır. Hz. Ali'nin vasiyetiyle ilgili uydurma bir rivayet nakletmesi nedeniyle cerh edilmiştir (Zehebî, 1995c, s. 398). Ukaylî de hadislerinin mütâbî'i olmadığını söylemiş ve mezhebi nedeniyle kendisini cerh etmiştir (İbn Hacer, 1986b, s. 480). Hz. Ali hakkında uydurma bir rivayet nakletmesi sebebiyle cerh edildiği anlaşılan Kays'ın mevzû'ât literatüründe sadece bir rivayeti bulunurken *Kütüb-i Tis'a'* da rivayeti yoktur.

1.18. Matar b. Meymûn (ö. ?)

el-İskâf künyesiyle bilinen Matar b. Meymûn'un hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakta, ölüm tarihi de bilinmemektedir. Buhârî, Enes b. Mâlik ve İkrime'den hadis aldığını söylemiş ve Matar'ı "münkerü'l-hadîs" olarak nitelemiştir (Buhârî, 1986h, s. 401). Ebû Hâtim de onu aynı lafızla cerh etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952b, s. 287). Ebû Nuaym el-İsfahânî ise amellerin faziletleri hakkında hadis uydurduğunu belirtmiştir (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1984, s. 148). İbn Hibbân ise güvenilir kişilerden onlara ait olmayan uydurma rivayetler aktardığını, Enes b. Mâlik'ten Hz. Ali'nin fazileti hakkındaki rivayetlerin de bu kabilden olduğunu ve ondan hadis rivayet etmenin helal olmadığını söylemiştir. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în de Matar'ı terk etmişlerdir (İbn Hibbân, 1992b, ss. 5-6). Matar b. Meymûn'un uydurma hadis literatüründe iki rivayeti bulunurken *Kütüb-i Tis'a'* içerisinde bir rivayeti vardır.

Aşağıdaki tabloda (Tablo 1) çalışmada ele alınan râvîlerin isimleri, haklarında kullanılan cerh lafızları ile mevzû'ât literatürü ve *Kütüb-i Tis'a'* daki rivayet sayıları yer almaktadır.

Tablo 1: Hicrî I. Asırda Yaşamış Râvîler

No	Râvî İsmi	Yaşadığı Bölge	Hakkında Kullanılan Cerh Lafızları	Mevzû'ât Literatüründeki Rivayet Sayısı	Kütüb-i Tis'a'daki Rivayet Sayısı
1	Hâris b. Abdillâh el-A'ver (ö. 65/684)	Kûfe	كذاب، لا يحتج به	9	9
2	Mînâ b. Ebî Mînâ (ö. I. Asır)	Meçhul	كذاب، منكر الحديث	1	3
3	Esbağ b. Nübâte (ö. 110/728'den önce)	Kûfe	كذاب، منكر الحديث	13	1
4	Cümev' b. Umeyr (ö. 110/728)	Kûfe	يضع الحديث، أكذب الناس	1	13
5	Mugîre b. Saîd (ö. 119/737)	Kûfe	كذاب	1	-
6	Musa b. Kays (ö. 120/737'den önce)	Kûfe	منكر الحديث	1	1
7	Ebû Sâlih Bâzâm (ö. 120/737)	Kûfe	تركوا حديثه، يضع الحديث	4	-
8	Câbir b. Yezîd el-Cu'fî (ö. 128/746)	Kûfe	كذاب، لا يحتج به	5	9
9	Nüfey' b. Hâris (ö. 130/747'den önce)	Kûfe	منكر الحديث، متروك الحديث	1	1
10	Umâre b. Cüveyn (ö. 134/751)	Basra	كذاب، متروك الحديث	6	5
11	Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)	Basra	كذاب، متروك الحديث	2	1
12	Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763)	Kûfe	متروك الحديث، ذاهب الحديث	10	-
13	Yahyâ b. Ebî Üneyse (ö. 146/763)	Cezîre	كذاب، متروك الحديث	3	1

14	Abdullah b. Ziyâd (ö. 150/767'den önce)	Medine	كذاب، متروك الحديث	10	-
15	Hâlid b. Ubeyd (ö. 150/767)	Basra	روي نسخة موضوعة	3	2
16	Dâvûd b. Affân (ö. ?)	Horasan	روي نسخة موضوعة	2	-
17	Kays b. Mînâ' (ö. ?)	Kûfe	سوء المذهب	1	-
18	Matar b. Meymûn (ö. ?)	Kûfe	منكر الحديث	2	1

2. Tespit Edilen Râvîlerin Uydurma Hadis Literatüründeki Rivayetleri

Hadis uydurma faaliyetinin hicrî birinci asırda başladığı kabul edildiğinde yapılması gereken ikinci işlem, uydurulan rivayetlerin tespit edilmesi olacaktır. Bu nedenle bu başlık altında yukarıda tespit ettiğimiz on sekiz râvînin uydurma hadis literatüründeki rivayetleri incelenecektir. Yapılan tarama neticesinde söz konusu râvîlerin uydurma hadis literatüründe toplam yetmiş beş rivayeti tespit edilmiştir. Rivayetler incelendiğinde gerek hadis uydurma faaliyetinin başlamasının nedenlerinden kabul edilen Hz. Ali taraftarlığı gerek mezhep taassubu gerekse amellerin faziletine dair bazı rivayetlere rastlanmıştır. Ancak Emevî iktidarının baskısı sonucunda Hz. Ali aleyhine dair uydurulan herhangi bir rivayet tespit edilememiştir.

2.1. Hz. Ali ve Ehl-i Beyt Hakkında Uydurulan Rivayetler

Çalışmanın başında aktarıldığı üzere hadis uydurma faaliyetinin başlamasının sebeplerinden birisi olarak Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi gösterilmiş, hatta Şia/Râfızîler ilk hadis uyduranlar olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle bazı âlimler tarafından hadis uydurma faaliyetinin Hz. Ali'nin her ikisinde de taraf olduğu Cemel ve Sıffin olaylarından sonra başladığı kabul edilmiştir. Söz konusu görüşün desteklenebilmesi için o tarihlerde yaşamış olan kişilerin konuyla ilgili uydurdıkları hadisleri tespit etmek gerekmektedir. Yukarıda ele alınan râvîlerden Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in faziletiyle ilgili toplam on beş rivayet geldiği görülmektedir.

Hz. Ali hakkında uydurulan rivayetlerin başında onun cennetlik ilan edilmesi gelmektedir. Hz. Ali'den nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber'in kendisine "*Sen ve şian/beraberindekiler cennettesiniz*" dediği belirtilmektedir. İbnü'l-Cevzî rivayeti Cüme'î b. Umeyr'in (ö. 110/728) uydurduğunu söylemektedir (İbnü'l-Cevzî, 1966a, s. 397). Cüme'î'nin ölüm tarihi göz önüne alındığında Cemel ve Sıffin olaylarını görmesi ve bundan dolayı hadis uydurması zayıf bir ihtimaldir. Onun bu hadisi uydurmasının daha çok sonraki nesillere aktarılan Hz. Ali sevgisi olduğu söylenebilir. Benzer bir rivayet Mînâ b. Ebî Mînâ (ö. I. Asır) tarafından uydurulmuş ve Hz. Ali, ailesi ve şiası bir ağaca benzetilerek bu ağacın

cennette olduğu iddia edilmiştir (Suyûtî, 1975a, s. 370). Mînâ'nın ölüm tarihi net olarak bilinmediğinden dolayı rivayetin hangi zaman diliminde uydurulduğunu tespit etmek de mümkün olmamaktadır. Ancak birinci asırda vefat etmesi nedeniyle Cemel ve Sıffin olaylarını görmesi ve sonrasında oluşan ortamda hadis uydurması ihtimali bulunmaktadır.

Hz. Ali hakkında uydurulan rivayetlerde dikkat çeken diğer bir unsur da Hz. Ali'nin Hz. Peygamber vasıtasıyla Allah tarafından vasî tayin edilmesidir. Çalışmamıza konu olan râvîlerin de konuyla ilgili hadis uydurdukları görülür. Bu râvîler Kays b. Mînâ (ö. ?) (İbnü'l-Cevzî, 1966a, s. 375; Suyûtî, 1975a, s. 328), Hâlid b. Ubeyd (ö. 150/767) (İbnü'l-Cevzî, 1966a, s. 375; Suyûtî, 1975a, s. 328), Câbir el-Cu'fî (ö. 128/746) (İbnü'l-Cevzî, 1966a, s. 377; Suyûtî, 1975a, s. 328) ve Matar b. Meymûn'dur (ö. ?) (İbnü'l-Cevzî, 1966a, ss. 347, 374; Suyûtî, 1975a, s. 299; Şevkânî, t.y., s. 246). Râvîlerin ölüm tarihleri dikkate alındığında Cüme' için geçerli olan sebebin bu râvîler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu râvîlerin de hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı kabul edilen Cemel ve Sıffin olaylarını görme ihtimalleri oldukça düşüktür.

Hz. Ali'nin vasî tayin edilmesine benzer şekilde onun hilafetiyle ilgili de uydurma rivayetler bulunmaktadır. Mirac gecesi gerçekleşen ilginç olayların anlatıldığı bir rivayette Hz. Peygamber'in bir yıldızın düştüğü yerin kendisinden sonraki halifeyi göstereceğini söylediği ve bu yıldızın Hz. Ali'nin evine düştüğü Necm Süresi'nin ilk ayetleriyle bağlantılı olarak aktarılmıştır. Açıkça Hz. Ali'nin Allah tarafından vâsî tayin edildiğini ifade eden bu rivayet senedindeki Ebû Sâlih Bâzâm (ö. 120/737) ve Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö. 146/763) nedeniyle uydurma kabul edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1966a, ss. 372-373). Hadisin uydurulmasından sorumlu tutulan her iki râvînin de hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı kabul edilen yıllarda hadis uydurmalarının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

Hz. Ali hakkında uydurulan rivayetler arasında onun faziletleri ile ilgili olanların önemli bir yer tuttuğu görülür. İncelediğimiz râvîlerden Hâris b. Abdillâh el-A'ver (ö. 65/684) (İbnü'l-Cevzî, 1983a, s. 246), Esbâğ b. Nübâte (ö. 110/728'den önce) (İbnü'l-Cevzî, 1966a, s. 395; Suyûtî, 1975a, s. 307) ve Umâre b. Cüveyn (ö. 134/751) (Suyûtî, 1975a, ss. 325, 375) bu konuda hadis uydurmuşlardır. Hâris el-A'ver'in ölüm tarihi göz önüne alındığında erken dönemde hadis uydurduğu kabul edilebilir. Dolayısıyla Hâris tarafından uydurulduğu söylenen rivayet, hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı hakkındaki görüşler için önemli bir delil niteliği taşımaktadır. Ancak diğer iki râvînin ölüm tarihleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Hz. Ali hakkında uydurulan rivayetlerle birlikte Ehl-i Beyt'in fazileti hakkında da hadis uydurulduğu görülmektedir. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in faziletine dair İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivayet senedinde Ebû Sâlih Bâzâm ve Kelbî olması nedeniyle uydurma kabul edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1966a, s. 406). Diğer bir rivayette ise Hz. Fatıma'nın sıradan geçişi tasvir edilmiş ve Esbâğ b. Nübâte'nin uydurduğu gerekçesiyle reddedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1983a, s. 263; Suyûtî, 1975a, s. 343). Hadisleri uyduran râvîlerin geç dönemde ölmüş

olmaları bu hadisleri de en erken hicrî birinci asrın sonlarında uydurduklarını göstermektedir.

Hz. Ali taraftarlarının sadece Hz. Ali'nin fazileti veya vasiyeti hakkında değil, Mu'âviye aleyhinde de hadis uydurduğu kabul edilmektedir. Bu minvalde "*Mu'âviye'yi minberde gördüğünüz taktirde öldürünüz!*" anlamında bir rivayeti Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) uydurduğu ifade edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1966b, s. 26; Suyûtî, 1975a, s. 388). Ancak burada da Amr'ın ölüm tarihi dikkate alındığında hadisin erken dönemde uydurulmadığı anlaşılmaktadır.

2.2. Amellerin Faziletine Dair Uydurulan Rivayetler

Çalışmada incelenen râvîlerin mevzû'ât literatüründeki rivayetleri incelendiğinde amellerin fazileti ile ilgili az sayıda hadis uydurdukları anlaşılmaktadır. İki farklı konuda toplam dört rivayet incelediğimiz râvîler tarafından uydurulmuştur.

İlk olarak kelime-i şehâdet getirmenin faziletine dair bir rivayet Yahyâ b. Ebî Üneyse (ö. 146/763) tarafından uydurulmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1966c, s. 166; Suyûtî, 1975b, s. 289; İbn Arrâk, 1399a, s. 390). İkinci olarak ise oruçla ilgili uydurma rivayetler karşımıza çıkmaktadır. Recep ve Ramazan aylarında oruç tutmanın fazileti hakkındaki bir rivayet Umâre b. Cüveyn (ö. 134/751) (Fettenî, 1323, s. 116), benzer bir rivayet Esbâğ b. Nübâte (ö. 110/728'den önce) (İbn Arrâk, 1399a, s. 409), yine orucun faziletiyle ilgili nakledilen diğer bir rivayet de Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763) tarafından uydurulduğu gerekçesiyle reddedilmiştir (Şevkânî, t.y., s. 96). Râvîlerin ölüm tarihlerine bakıldığında amellerin faziletleriyle ilgili hadis uydurma faaliyetinin de hicrî birinci asrın sonlarına doğru başladığını söylemek mümkündür.

2.3. Mezhepler Adına Uydurulan Rivayetler

Hicrî birinci asrın sonlarına doğru ortaya çıktıkları kabul edilen Kaderiyye ve Cebriyye gibi grupların da gerek kendi görüşlerini savunmak gerek karşıt görüşü yermek için hadis uydurdukları kabul edilmiştir. Ancak bu uydurma faaliyetinin ne zaman başladığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Çalışmamıza konu olan râvîlerin naklettiği rivayetlerde mezhep taassubunun çok az yer kapladığı görülmektedir. Zira sadece iki râvînin Kaderiyye ile ilgili hadis uydurduğu tespit edilmiştir.

Hz. Peygamber'in kader hakkında konuşulmaması gerektiğine dair ifadelerini içeren bir rivayet senedinde Yahyâ b. Ebî Üneyse (ö. 146/763) olması nedeniyle uydurma kabul edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1983a, s. 155). Bir adım ileri giderek doğrudan Kaderiyye kelimesini içeren ve Kaderiyye'nin ümmetin helâkına sebep olan üç gruptan biri olduğunu belirten rivayet de senedinde Abdullah b. Ziyâd (ö. 150/767'den önce) olması nedeniyle reddedilmiştir. (İbn Arrâk, 1399b, s. 361; Suyûtî, 1975a, s. 241). Rivayetleri uyduran râvîlerin ölüm tarihlerine bakıldığında Kaderriyeye ve Cebriyye gruplarının ortaya çıkışıyla

örtüştüğü görülmektedir. Ancak sadece iki rivayetin uydurulmuş olması sistematik bir uydurma faaliyetinin gerçekleştiğini söylemek için yeterli olmamaktadır.

2.4. Diğer Konularda Uydurulan Rivayetler

Hadis uydurma faaliyeti sadece bir kişiyi övmek veya mezhebini savunmak için değil çok farklı sebeplerle de yapılmıştır. Bu nedenle uydurma hadis literatüründe hemen her konuda uydurma rivayete rastlamak mümkündür. Çalışmamıza dahil olan râviler de çeşitli konularda çok sayıda hadis uydurmuşlardır.

Nasiple ilgili bir rivayet Nüfey' b. Hâris (İbnü'l-Cevzî, 1983b, s. 919; İbn Arrâk, 1399a, s. 371), ateşte pişen yiyecekten dolayı abdest almakla ilgili Hz. Aişe'den nakledilen bir rivayet Yahyâ b. Ebî Üneyse (İbnü'l-Cevzî, 1983a, s. 364), dabbe ile ilgili bir rivayet Hâlid b. Ubeyd (İbnü'l-Cevzî, 1983b, s. 913) ve namazda gülmenin namazı ve abdesti bozacağına dair bir rivayet de Amr b. Ubeyd tarafından uydurulması nedeniyle reddedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1983a, s. 317).

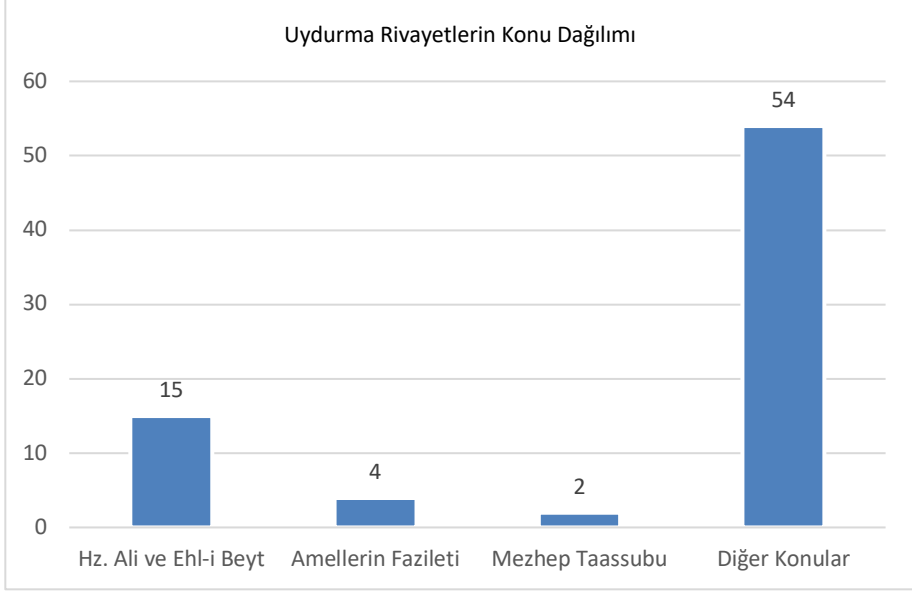
Uydurma hadislere konu olan bir kavram da lütfiliktir. Söz konusu davranışı yeren bir rivayet Enes b. Mâlik aracılığıyla Hz. Peygamber'e isnat edilmektedir. Ancak senedinde yer alan Dâvûd b. Affân nedeniyle rivayet uydurma kabul edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1966c, s. 112; Suyûtî, 1975b, s. 168; İbn Arrâk, 1399a, s. 271). Benzer bir rivayet Ebû Sâ'îd el-Hudrî aracılığıyla da gelmektedir ve bu rivayet de senedindeki Umâre b. Cüveyn nedeniyle reddedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1966c, s. 113; Suyûtî, 1975b, s. 168). Konu hakkında Hâris b. Abdillâh el-A'ver'den nakledilen bir rivayet de bulunmaktadır (İbn Arrâk, 1399a, s. 231). Görüldüğü üzere üç farklı râvî aynı konuda farklı hadisler uydurmuştur. Bu durum belki de toplumdaki bozulmaya engel olmak amacıyla düşünülmüş yanlış bir metottur.

İncelenen râviler arasında aynı rivayeti nakledenler de olmuştur. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Kelbî, Ebû Sâlih'ten hadis aktarmıştır. Bu nedenle ikisinin yer aldığı rivayetler âlimler tarafından uydurma kabul edilmiştir. Bunlar arasında yer alan ve Hz. Ebû Bekir'in Kus b. Sâide'nin hutbesini ezbere okuduğuyla ilgili bir rivayet, sonrasına farklı bilgiler eklenerek Kelbî ve Ebû Sâlih Bâzâm tarafından nakledilmiştir. Her iki isim de gerekçe gösterilerek rivayet uydurma kabul edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1966a, s. 214; Suyûtî, 1975a, s. 167). İki râvîden gelen hüsnâların mirası ile ilgili bir rivayet de aynı gerekçeyle reddedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1966c, s. 230).

Âkillerin övüldüğü, fâizin kötülüğünün vurgulandığı, baykuş ve akbaba haricinde bütün kuşların yenebileceği, Perşembe ve Cumartesi hacamat yapılamayacağı hakkında nakledilen rivayetler senetlerinde Abdullah b. Ziyâd bulunduğu için uydurma kabul edilmiştir (İbn Arrâk, 1399b, ss. 294, 361; 1399a, s. 235; İbnü'l-Cevzî, 1966c, s. 211; 1983b, s. 640; Suyûtî, 1975a, ss. 114, 241; Şevkânî, t.y., s. 175). Görüldüğü üzere Abdullah, birbirinden bağımsız çok sayıda konuda hadis uydurmuştur.

Aşağıdaki grafik (Grafik 1) çalışmada ele alınan râvîlerin uydurdıkları rivayetlerin konu dağılımını göstermektedir.

Grafik 1: Uydurma Rivayetlerin Konu Dağılımı

3. Tespit Edilen Râvîlerin *Kütüb-i Tis'a* İçerisindeki Rivayetleri

Çalışmada ele alınan on sekiz râvînin hemen hepsi ağır lafızlarla cerh edilmişlerdir. Bununla beraber hakkında olumlu görüş bildirilenlerde yok değildir. Bu nedenle olacak ki incelediğimiz râvîlerden on ikisinin *Kütüb-i Tis'a*'nın altı kitabında toplam kırk dokuz rivayetinin olduğu tespit edilmiştir.

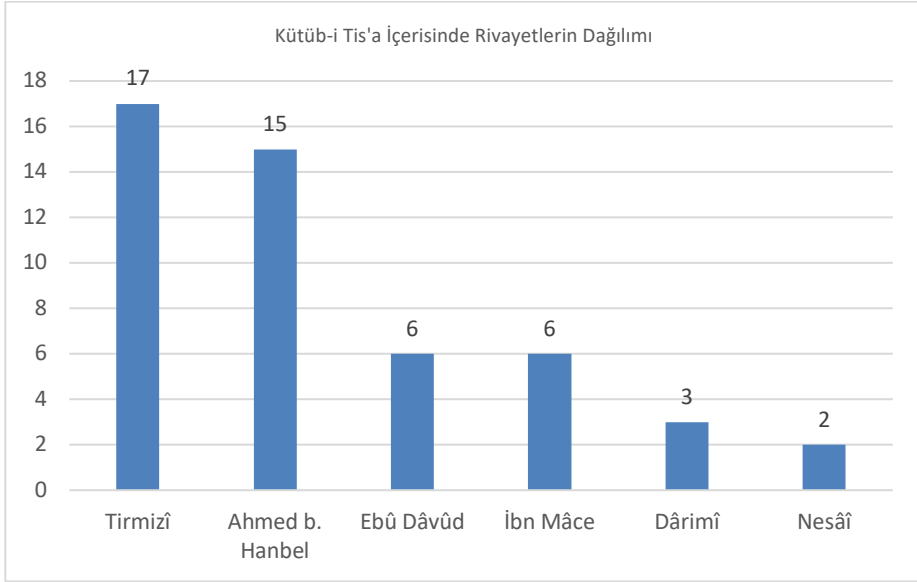
Söz konusu rivayetler arasında Hz. Ali'nin fazileti hakkında ifadeler içerenler dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili olarak ele aldığımız râvîlerden Hâris el-A'ver ve (Ahmed b. Hanbel, 1999, s. 208; Tirmizî, Salât, 94, h.no: 282) Cumey' b. Umeyr'in iki (Tirmizî, Menâkıb, 71, h.no: 3720; 134, h.no: 3874), Umâre b. Cüveyn'in ise bir rivayeti (Tirmizî, Menâkıb, 68, h.no: 3717) bulunmaktadır. Her üç râvînin de cerh-ta'dîl âlimlerince hadis uydurmakla ve Hz. Ali taraftarı olmakla itham edildikleri bilinmektedir. Bununla birlikte her üç râvînin de uydurma hadis literatüründe Hz. Ali'nin faziletiyle ilgili uydurdıkları rivayetler de bulunmaktadır.

Cumey' b. Umeyr'in Hz. Ebû Bekir'in fazileti ile ilgili de bir rivayetinin Tirmizî'nin *Sünen*'inde yer aldığı görülmektedir (Tirmizî, Menâkıb, 39, h.no: 3670). Dikkat çeken diğer bir ayrıntı ise Tirmizî'de yer alan ezanın fazileti ile ilgili Câbir el-Cu'fî'den nakledilen bir

rivayetin (Tirmizî, Salât, 38, h.no: 206) ayısının uydurma hadis literatüründe de yer almasıdır (İbnü'l-Cevzî, 1983a, s. 395).

Çalışmada ele alınan râvîlerin *Kütüb-i Tis'a* içerisinde yer alan diğer rivayetleri namaz, kurban, abdest, hayırlı kazanç, ahkâm, ilim talebi gibi çeşitlilik arz etmektedir. Bu nedenle her birini burada zikretmenin çalışmanın sınırlarını aşacağını düşünmekteyiz. Aşağıdaki grafikte (Grafik 2) çalışmada ele alınan râvîlerin *Kütüb-i Tis'a* içerisindeki rivayetlerinin eserlere göre dağılımı bulunmaktadır.

Grafik 2: Kütüb-i Tis'a İçerisinde Rivayetlerin Dağılımı

Sonuç

Hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı her zaman için tartışmalı bir konu olmuş, kesin bir kanaate varılamasa da en azından birbirine yakın tarihler başlangıç olarak kabul edilmiştir. Konu hakkında görüş bildiren âlimlerin hemen hepsine göre -farklı tarihler zikredilse de- hicrî birinci asır hadis uydurma faaliyetinin başladığı asır olarak kabul edilmiştir. Ancak konuyu ele alan çalışmaların neredeyse hiçbirinde hadis uydurma faaliyetine karışan râvîlerin zikredilmediği tespit edilmiştir.

Yapılan araştırma neticesinde hicrî birinci asırda hadis uydurma ihtimali olan toplam on sekiz râvî tespit edilmiştir. Râvîlerin ölüm yılları göz önüne alındığında Hâris b. Abdullah el-A'ver (ö. 65/684) hariç tüm râvîlerin hepsinin hicrî ikinci asırda öldükleri ve hadisleri de hicrî birinci asrın sonlarında ve ikinci asrın başlarında uydurma ihtimallerinin bulunduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla eldeki bu verilerle hadis uydurma faaliyetinin hicrî birinci asrın ilk

yarısından önce sistematik olarak başladığını söylemek mümkün gözükmemektedir. İkinci bir ihtimal olarak ise hadis uydurma faaliyeti başlamışsa bile ne bu rivayetlerin ne de uyduranların kaynaklara kaydedildiğini söylemek gerekmektedir.

Hadis uyduran râvîlerin yaşadıkları bölgeler de hadis uydurma faaliyeti açısından önem arz etmektedir. Zira birçok kaynakta hadis uydurma faaliyetinin Kûfe özelinde Irak'ta başladığı kabul edilmektedir. İncelenen râvîlerin yaşadıkları bölgelere bakıldığında on birinin Kûfe, üçünün Basra, birinin Medine, birinin Horasan ve birinin de Cezîre'de yaşadığı tespit edilmişken birinin ise nerede yaşadığı bilinmemektedir. On biri Kûfeli olmak üzere toplam on dört râvînin Iraklı olması kaynaklardaki bilgileri doğrular niteliktedir.

Çalışmada ele alınan râvîlerin mevzû'ât literatüründeki rivayetlerine bakıldığında ise Mînâ b. Ebî Mînâ, Cümeý' b. Umeyr, Muğîre b. Sa'îd, Musa b. Kays, Nüfey' b. Hâris ve Kays b. Mînâ'nın birer; Amr b. Ubeyd, Dâvûd b. Affân ve Matar b. Meymûn'un ikişer; Yahyâ b. Ebî Üneyse ve Hâlid b. Ubeyd'in üçer; Ebû Sâlih Bâzâm'ın dört; Câbir el-Cu'fî'nin beş; Umâre b. Cüveyn'in altı; Hâris b. Abdillâh'ın dokuz, Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve Abdullâh b. Ziyâd'ın onar ve Esbağ b. Nübâte'nin on üç rivayeti bulunduğu tespit edilmiştir. Toplam yetmiş beş olan uydurma hadis sayısı da aslında hadis uydurma faaliyetinin hicrî birinci asırda sistematik olarak yapıldığını göstermesi açısından yetersizdir.

Râvîlerin uydurdukları hadislerin konularına bakıldığında ise on beş hadisin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt, dört rivayetin amellerin fazileti, iki rivayetin mezhep taassubu ve elli dört rivayetin de çeşitli konularda olduğu anlaşılmıştır. Birçoğu hakkında Şîî olduğu yönünde cerh ifadeleri bulunan toplam on iki râvînin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkında hadis uydurduğu görülmektedir. Bununla birlikte Şîî olduğu gerekçesiyle cerh edilen Nüfey' b. Hâris, Muğîre b. Sa'îd ve Musa b. Kays'ın Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in fazileti hakkında uydurdukları bir hadis tespit edilememiştir. Söz konusu durum bu konuda hadis uydurma faaliyetinin en erken hicrî birinci asrın son çeyreğinden sonra başladığı ya da bu tarihten önce uydurulanların tespit edilemediği anlamına gelmektedir. Amellerin fazileti ve mezhepleri övme/yerme konularında hadis uydurma faaliyetinin ise çok daha sonraları başladığını söylemek mümkündür.

Tespit edilen râvîlerden on ikisinin rivayetinin *Kütüb-i Tis'a* içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Toplam kırk dokuz rivayetin beş tanesi Hz. Ali'nin fazileti ile ilgilidir. Bir rivayetin ise hem Tirmizî'de hem de mevzû'ât literatüründe yer aldığı görülmüştür. Nakledilen diğer rivayetlerin konuları ise çeşitlilik arz etmektedir. *Kütüb-i Tis'a* müellifleri içerisinde söz konusu râvîlerin rivayetlerine en fazla yer veren isimler ise Tirmizî (17) ve Ahmed b. Hanbel'dir (15). Buhârî, Müslim ve İmam Mâlik ise bu râvîlerin rivayetlerine eserlerinde yer vermemişlerdir.

Çalışma neticesinde elde edilen veriler ışığında, hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı hicrî birinci asrın ilk yarısından öncesine götürmek için eldeki verilerin yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. En azından bu faaliyet varsa bile sistematik olmadığı ve o zaman

diliminde uydurulan rivayetlerin ve râvîlerinin isimlerinin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hadis uydurma faaliyetinin hicrî birinci asrın son çeyreği ve ikinci asrın başları itibarıyla bir ivme kazandığı eldeki verilerle ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle İbn Sîrîn'in 'fitne dönemi' olarak tavsif ettiği ve hadis uydurmacılığının başlangıcı olarak kabul edilen dönemin de hicrî birinci asrın son çeyreği olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. (1999). *Müsned* (C. 2). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Aşıkkutlu, E. (2005). Hadis vaz'ının Hz. Peygamber devrinde başladığına dair Rivâyetler ve delil değerleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 5-16.
- Bağcı, H. M. (2000). Kader inancının siyasetle ilişkisi ve bu ilişkinin hadis uydurmadaki rolü. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, 105-133.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986a). *et-Târîhû'l-kebîr* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986b). *et-Târîhû'l-kebîr* (C. 8). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986c). *et-Târîhû'l-kebîr* (C. 4). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986d). *et-Târîhû'l-kebîr* (C. 6). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986e). *et-Târîhû'l-kebîr* (C. 1). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986f). *et-Târîhû'l-kebîr* (C. 5). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986g). *et-Târîhû'l-kebîr* (C. 3). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986h). *et-Târîhû'l-kebîr* (C. 7). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Cerrahoğlu, İ. (2002). Kelbî, Muhammed b. Sâib. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 25, ss. 205-206). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Cihan, S. (1997). *Uydurma hadislerin doğuşu ve sosyo-politik olaylarla ilgisi*. Samsun: Etüt.

- Dümeynî, M. U. (1404). *Mekâyîsi nakdi mütûni's-sünne*. Riyâd.
- Ebû Gudde, A. (1984). *Lemehât min târîhi's-sünneti ve ulumi'l-hadîs*. Beyrut: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh. (1984). *ed-Du'afâ*. Dâru's-Sekâfe.
- Ebû Reyve, M. (t.y.). *Advâ ale's-sünneti'l-Muhammediyye*. Kâhire.
- Ebû Zehv, M. (1984). *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*. Kâhire.
- Emin, A. (1955). *Fecru'l-İslâm*. Kâhire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye.
- Erul, B. (1999). Sahabe döneminde 'tekzib' olgusu ve tekzibin mahiyeti: Rivayetlerdeki tekzîb ifadelerinin anlamı üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXIX*, 455-489.
- Fellâte, Ömer b. Hasan Osman. (1981). *el-Vad' fi'l-hadîs* (C. 1). Dimaşk: Mektebetü'l-Gazzâlî.
- Fettenî, Muhammed b. Tâhir. (1323). *Tezkiratü'l-mevzû'ât*. Matbaatü's-Sa'âde.
- Fiğlalı, E. R. (1992). Câbir el-Cu'fî. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, s. 532). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gül, R. E. (2015). Hadis ilminde cerh-ta'dîl mertebeleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 43*, 362-386.
- Gül, R. E. (2019). *Sahabe döneminde coğrafya ve kültürün hadis rivayetine etkisi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Hatîb, A. (1988a). *es-Sünne kable't-tedvîn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe.
- Hatîb, A. (1988b). *es-Sünne kable't-tedvîn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1988a). *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1988b). *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (C. 6). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1988c). *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (C. 7). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1988d). *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (C. 5). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1988e). *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (C. 4). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1988f). *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (C. 3). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Arrâk, Ali b. Muhammed. (1399a). *Tenzihu's-şer'ati'l-merfû'a ani'l-ahbâri'l-mevzû'a* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- İbn Arrâk, Ali b. Muhammed. (1399b). *Tenzîhu's- şerî'ati'l-merfû'a ani'l-ahbâri'l-mevzû'a* (C. 1). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim. (1952a). *el-Cerh ve't-ta'dîl* (C. 3). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim. (1952b). *el-Cerh ve't-ta'dîl* (C. 8). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim. (1952c). *el-Cerh ve't-ta'dîl* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim. (1952d). *el-Cerh ve't-ta'dîl* (C. 6). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim. (1952e). *el-Cerh ve't-ta'dîl* (C. 7). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim. (1952f). *el-Cerh ve't-ta'dîl* (C. 9). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim. (1952g). *el-Cerh ve't-ta'dîl* (C. 5). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali. (t.y.). *Tehzîbü't-Tehzîb* (C. 4). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali. (1986a). *Lisânu'l-Mîzân* (C. 2). Beyrut: Dâiratü'l-Ma'rifi'n-Nizâmiye, Müessesetü'l-Alemî.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali. (1986b). *Lisânu'l-Mîzân* (C. 4). Beyrut: Dâiratü'l-Ma'rifi'n-Nizâmiye, Müessesetü'l-Alemî.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. (1403). *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (C. 2). Beyrut.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1975a). *es-Sikât* (C. 5). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1975b). *es-Sikât* (C. 7). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1992a). *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (C. 1). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1992b). *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (C. 3). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1992c). *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. (1406a). *Kitâbu'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (C. 3). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. (1406b). *Kitâbu'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (C. 1). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. (1966a). *Mevzû'ât* (C. 1). Medine: Mektebet'üs-Selefiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. (1966b). *Mevzû'ât* (C. 2). Medine: Mektebet'üs-Selefiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. (1966c). *Mevzû'ât* (C. 3). Medine: Mektebet'üs-Selefiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. (1983a). *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye* (C. 1). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. (1983b). *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İclî, Ahmed b. Abdillâh. (1985). *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim* (C. 1). Medine: Mektebetü'd-Dâr.
- İdlîbî, S. (1983). *Menhecü nakdi'l-metn inde ulemâi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-İfâku'l-Cedîde.
- İlhan, A. (1991). Amr b. Ubeyd. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 3, ss. 93-94). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kandemir, M. Y. (2012). *Mevzu hadisler (Menşei, tanıma yolları, tenkid)*. İstanbul: İFAV.
- Karataş, A. (2019). Kelbî ve yorumları. İçinde *Kur'ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl- 2* (C. 2, ss. 1-15). Ankara.
- Kâsimî, M. C. (t.y.). *Kavâidu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Koçyiğit, T. (1967). Mevzû hadislerin zuhuru. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, 57-68.
- Koçyiğit, T. (1988). *Hadis tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Küleynî, Muhammed b. Yakub. (2007). *Usûlü'l-Kâfî*. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr.

- Leknevî, Muhammed b. Abdulhayy. (2000). *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Kâhire: Dâru's-Selâm.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980a). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 5). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980b). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 29). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980c). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 3). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980d). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 4). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980e). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 30). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980f). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 21). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980g). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 22). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980h). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 25). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980i). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 33). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980j). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 14). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman. (1980k). *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'îr-ricâl* (C. 8). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Müslim, Müslim b. Haccâc. (2008). *el-Câmi'u's-sahîh* (C. 1). Kâhire: Mektebetü'r-Rihâb.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. (1985). *Kitâbu'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (C. 1). Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye.
- Öz, M. (1996). Gâliyye. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 13, ss. 333-337). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öz, M. (2011). Teberrî. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 214-215). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Özçelik, H. (2004). Mevzû hadisleri tesbitte metod farklılıkları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 193-230.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. (1975a). *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a* (C. 1). Beyrut: Dâru'l-Ma'rifê.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. (1975b). *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Ma'rifê.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. (t.y.). *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdîsi'd-da'ife ve'l-mevzû'a* (C. 1). Mekke: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ (1992). *Sünen-i Tirmizî*. İstanbul: Çağrı.
- Tucker, W. F. (1982). Âsiler ve Gnostikler: el-Muğîre b. Sa'îd ve Muğîriyye (E. R. Fiğlalı, Çev.). *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, 5, 203-216.
- Üzüm, İ. (2007). Rec'at. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 34, ss. 504-506). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yıldırım, E. (2013). *Hadis problemleri*. İstanbul: Rağbet.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (1995a). *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (C. 1). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (1995b). *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (C. 4). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (1995c). *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (C. 3). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (1995d). *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (2009a). *el-Muğnî fi'd-du'afâ* (C. 1). Katar: İdâretü İhyâit-Türâs.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (2009b). *el-Muğnî fi'd-du'afâ* (C. 2). Katar: İdâretü İhyâit-Türâs.